

You have downloaded a document from
RE-BUŚ
repository of the University of Silesia in Katowice

Title: Sakrament bierzmowania osób z niepełnosprawnością umysłową

Author: Krzysztof Sosna

Citation style: Sosna Krzysztof. (2008). Sakrament bierzmowania osób z niepełnosprawnością umysłową. "Studia Pastoralne" (Nr 4 (2008), s. 122-137).

Uznanie autorstwa - Na tych samych warunkach - Licencja ta pozwala na kopiowanie, zmienianie, rozprowadzanie, przedstawianie i wykonywanie utworu tak długo, jak tylko na utwory zależne będzie udzielana taka sama licencja.

UNIwersYTET ŚLĄSKI
W KATOWICACH

Biblioteka
Uniwersytetu Śląskiego

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Ks. Krzysztof Sosna*

Katowice

SAKRAMENT BIERZMOWANIA OSÓB Z NIEPEŁNOSPRAWNOŚCIĄ UMYSŁOWĄ

Chrystus, odchodząc ze świata, obiecał uczniom swoją obecność: *oto Ja jestem z wami po wszystkie dni, aż do skończenia świata* (Mt 28,20). Jego obietnica spełnia się w Kościele, który głosi słowo Boże i udziela sakramentów. „Całe życie liturgiczne Kościoła koncentruje się wokół ofiary eucharystycznej i sakramentów” (KL 6; por. KKK 1113).

Katecheza poświęca sakramentom wiele uwagi, i to nie tylko na etapie przygotowania dzieci i młodzieży do ich przyjęcia, ale też wychowując i zachęcając do pogłębienia życia sakramentalnego w miarę dojrzewania i wkraczania w życie dorosłe. Od wielu już lat podejmowany jest w publikacjach temat życia sakramentalnego osób w szczególnych sytuacjach edukacyjnych. Przede wszystkim praktyka duszpasterska staje wobec problemów związanych z przygotowaniem osób z nie-

* **Krzysztof Sosna**, ks. dr nauk teologicznych w zakresie katechetyki – adiunkt w Zakładzie Teologii Pastoralnej i Historii Duszpasterstwa Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach. Szczególne zainteresowania to: katecheza specjalna i historia katechezy. Ważniejsze publikacje: *Chrześcijański model wychowania młodzieży w polskich publikacjach Akcji Katolickiej w latach 1930–1939*, Katowice 2002; *Dobry człowiek i wizytator z aptekarską dokładnością*, red. K. Sosna, Z. Brzezinka, Katowice 2002; *Powołanie świeckich w Kościele w publikacjach Akcji Katolickiej w II Rzeczypospolitej*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne” 35,2 (2002), s. 377–389; *Kryteria przygotowania do sakramentów inicjacji chrześcijańskiej osób niepełnosprawnych umysłowo*, „Katecheta” 7–8 (2002), s. 109–112; *Dydaktyka teologii*, red. K. Sosna, Katowice 2006.

pełnosprawnością intelektualną do przyjęcia sakramentów¹. Niektóre tematy już omawiano, jak przygotowanie do Eucharystii oraz sakramentu pokuty i pojednania². W niniejszym opracowaniu zostanie podjęte zagadnienie przygotowania osób z niepełnosprawnością intelektualną do przyjęcia sakramentu bierzmowania.

SAKRAMENTY W ŻYCIU CZŁOWIEKA

Katechizm Kościoła Katolickiego poucza/wyjaśnia, że „sakramenty są widzialnymi znakami (słowa i czynności), zrozumiałymi dla człowieka. Urzeczywistniają one skuteczną łaskę, którą oznaczają, za pośrednictwem działania Chrystusa i przez moc Ducha Świętego” (KKK 1084). Zaś „celem sakramentów jest uświęcenie człowieka, budowanie mistycznego Ciała Chrystusa oraz oddawanie kultu Bogu” (KKK 1123).

Nauka o sakramentach ma swoje odniesienie do wielu dziedzin teologicznych, co pozwala je wszechstronnie poznać i ulokować w życiu Kościoła oraz w życiu każdego człowieka, gdyż „niezbędnym warunkiem poprawnego rozumienia sakramentów i ich właściwego umiejscowienia w teologii jest pozytywna odpowiedź człowieka na pytanie o Boga, Chrystusa i Kościół”³. Ta odpowiedź dotyczy również osób z niepełnosprawnością intelektualną, jako członków Kościoła, choć może być to doświadczenie specyficzne dla tych ludzi, ze względu na ich sytuację życiową i możliwości poznawcze.

Sakramenty jako osobowe spotkanie z Bogiem

W spojrzeniu na sakramenty z perspektywy dogmatycznej trzeba pamiętać „o ścisłych wewnętrznych powiązaniach sakramentologii z wszystkimi właściwie traktatami dogmatycznymi. [...] Bóg realizuje swoje zbawienie przez Jezusa Chrystusa i z udziałem Kościoła”⁴. Sakramenty zatem dotyczą rzeczywistości na styku Boga i człowieka. Stąd mówi się o sakramentach Chrystusa, sakramentach Kościoła, sakramentach wiary, zbawienia, życia wiecznego (por. KKK1113–1134).

¹ Por. D. Jucha, *Sakrament pokuty oraz I Komunia święta osób upośledzonych umysłowo*, w: *Dzisiejszy katecheta. Stan aktualny i wyzwania*, red. J. Stala, Kraków 2002, s. 339.

² K. Lausch, *Katecheza przedkomunijna osób głębiej upośledzonych umysłowo*, Warszawa 1990; D. Jucha, *Sakrament pokuty oraz I Komunia święta...*, s. 239–370; K. Sosna, *Przygotowanie do Komunii świętej osób niepełnosprawnych umysłowo w świetle dokumentu „Quam singulari”*, w: *Eucharystia – pokuta i pojednanie w katechezie*, red. J. Stala, Kielce 2007, s. 235–244.

³ G. Koch, *Sakramentologia – zbawienie przez sakramenty*, w: *Podręcznik teologii dogmatycznej*, red. W. Beinert, tłum. polskie S. Szymon, Kraków 1999, s. 28.

⁴ Tamże, s. 33.

Sakramenty, ponieważ dotyczą człowieka, muszą mieć „zakorzenienie w antropologii chrześcijańskiej”⁵. Jest to konieczne, gdyż „przez swoje Objawienie »niewidzialny Bóg w swojej wielkiej miłości przemawia do ludzi jak do przyjaciół i przestaje z nimi, by zaprosić i przyjąć ich do wspólnoty ze sobą« (KO 2). Adekwatną odpowiedzią na to zaproszenie jest wiara” (KKK 142).

Kościół poucza, że „w liturgii Nowego Przymierza każda czynność liturgiczna, szczególnie celebrowanie Eucharystii, jest spotkaniem Chrystusa i Kościoła” (KKK 1097), zaś „celem posłania Ducha Świętego w każdej czynności liturgicznej jest doprowadzić nas do komunii z Chrystusem, by formować jego Ciało” (KKK 1108). Z tego wynika, że sakramenty są spotkaniem z Bogiem, który wychodzi do człowieka i objawia się mu (por. KKK 50–53). Ponieważ człowiek jest istotą cielesno-duchową, „dlatego strukturalna konstytucja człowieka pozostaje owocem niepowtarzalnego złożenia ducha (duszy) i ciała, które tradycja biblijna nazywa stworzeniem. Dzięki pośrednictwu ducha (duszy) naturalna konstytucja człowieka nie przejawia materialnej i duchowej dualności, lecz stanowi integralną osobowość”⁶. To stwierdzenie prowadzi nas do zrozumienia sakramentów w życiu człowieka. Bóg spotyka się z człowiekiem poprzez znaki, nazywane właśnie sakramentami. O nich to czytamy, że „są widzialnymi znakami (słowa i czynności), zrozumiałymi dla człowieka” (KKK 1084). Ta „widzialność” i „zrozumiałość” wynika z owej cielesności człowieka, w której przez zmysły doświadcza otaczającego go świata⁷.

Günter Koch, omawiając główne kierunki rozwoju sakramentologii w duchu Soboru Watykańskiego II, jako pierwszy kierunek wymienia spotkanie z Bogiem przez Chrystusa w Kościele⁸. Podkreśla więc personalistyczny charakter sakramentów. W praktyce katechetycznej przyjęto reistyczno-magiczną koncepcję sakramentów, przez co „dla wielu ludzi zbliżanie się do sakramentów stało się niemożliwe z powodu przekonania, że według katolickiej wiary, czy tylko tej praktyki, sakramenty są rzeczowionymi, magicznie działającymi »środkami łaski«”⁹. W rzeczywistości natomiast chodzi w nich o spotkanie z Bogiem, „tu i teraz” – za pomocą widzialnych znaków.

Sakramenty jako zbawienie w szczególnych sytuacjach ludzkiego życia

W powszechnym przekonaniu „przyjmuje się, iż to [...] Piotr Lombard jako pierwszy usystematyzował liczbę sakramentów, którą z czasem przyjął i defini-

⁵ Tamże.

⁶ K.T. Wenzel, *Traktat o człowieku*, w: *Dogmatyka*, t. 5, red. E. Adamiak, A. Czaja, J. Majewski, Warszawa 2007, s. 78.

⁷ Por. W. Okoń, *Wprowadzenie do dydaktyki ogólnej*, Warszawa 1998, s. 135–137.

⁸ Zob. *Sakramentologia – zbawienie...*, s. 84.

⁹ Tamże, s. 43.

tywnie zatwierdził Kościół katolicki”¹⁰. Günter Koch, rozwijając myśl Soboru Watykańskiego II na temat sakramentów, zauważa natomiast, że sakramenty „odnoszą się do decydujących sytuacji ludzkiego życia, które nazwano sytuacjami szczególnymi”¹¹. To odniesienie do życia jest znamienne, ponieważ wskazuje na Boga, który chce obdarzyć każdego człowieka zbawieniem, a równocześnie wskazuje na personalistyczny wymiar Bożego działania w sakramentach.

Wspomniany autor zauważa następnie, iż

w gruncie rzeczy ludzie zawsze zdawali sobie sprawę z tego, że podstawowe biologiczne wydarzenia i zjawiska ich życia, takie jak: narodziny i śmierć, wkraczanie w wiek dojrzały, choroba, przyjmowanie pokarmu i płciowość, są nie tylko faktami biologicznymi i jakby jednowymiarowymi danymi, dotyczącymi samego tylko ciała, lecz że dokonuje się w nich coś, co jest bardzo głęboko związane ze szczęściem ludzkiego życia¹².

Analizując tę myśl, można dojść do przekonania, że Bóg chce towarzyszyć człowiekowi w jego szczególnych momentach życiowych i chce go wspierać swoją łaską, o której *Katechizm Kościoła Katolickiego* mówi, że „jest łaską Ducha Świętego, udzieloną przez Chrystusa i właściwą każdemu sakramentowi” (KKK 1129). Sakramenty więc są przyporządkowane szczególnym sytuacjom życiowym, przez które Bóg udziela łask potrzebnych w tych konkretnych etapach życia. Kolejne etapy rozwoju, sytuacje życiowe, wspierane są przez Boga. Zaś sakramenty są widzialnymi znakami Bożej obecności, Bożego działania. „Człowiek poznaje w spotkaniu z Bogiem, że On go wspiera i podtrzymuje oraz wzywa do działania”¹³. Poszczególne zatem etapy życia, tj.: narodziny, wkraczanie w wiek szkolny, dojrzewanie, wejście w życie społeczne, są wspierane przez Boga. Podobnie również w doświadczeniach życiowych, jak cierpienie i grzech, człowiek może liczyć na pomoc Bożą.

Sakramenty Chrystusa i Kościoła

Sakramenty odnoszą się do ludzkiego życia, ale ustanowione są przez Chrystusa. „W historii teologii katolickiej przyjmowano za rzecz pewną, że sakramenty muszą pochodzić od Chrystusa, ponieważ skuteczne znaki łaski może tworzyć jedynie sam Bóg”¹⁴. To przekonanie potwierdza nauka Kościoła: „Słowa i czyny Jezusa już w czasie Jego życia ukrytego i misji publicznej miały charakter zbawczy” (KKK 1115), opierając się na całej tradycji teologicznej, a szczególnie na nauce

¹⁰ M. Błaza, D. Kowalczyk, *Traktat o sakramentach*, w: *Dogmatyka*, t. 5, s. 229; por. G. Koch, *Sakramentologia – zbawienie...*, s. 67–71; por. również KKK 1117.

¹¹ *Sakramentologia – zbawienie...*, s. 90.

¹² Tamże, s. 90, 91.

¹³ Tamże, s. 91.

¹⁴ M. Błaza, D. Kowalczyk, *Traktat...*, s. 273.

takich autorytetów jak św. Augustyn czy św. Tomasz z Akwinu¹⁵. Równocześnie sakramenty są działaniami Kościoła (por. KKK 1117–1121). *Katechizm Kościoła Katolickiego* podaje, że są one działaniami Kościoła

w podwójnym znaczeniu: *przez Kościół i dla Kościoła*. Są one sakramentami *przez Kościół*, ponieważ jest on sakramentem działania w nim Chrystusa dzięki posłaniu Ducha Świętego. Są one także *dla Kościoła*, będąc *sakramentami, które budują Kościół*, ponieważ ukazują i udzielają ludziom, zwłaszcza w Eucharystii, tajemnicę komunii Boga Miłości, Jednego w Trzech Osobach (KKK 1118).

Są to niezmiernie ważne stwierdzenia, ponieważ odnoszą się do rzeczywistości nadprzyrodzonej. Stąd konkluzja, że „w sakramentach działa Chrystus przez Ducha Świętego dla Kościoła. Zbawcze posłanie powierzone przez Ojca Jego Synowi wcielonemu zostaje powierzone Apostołom, a przez nich ich następcom” (KKK 1120), którzy otrzymują „Ducha Jezusa, by działać w Jego imieniu i w Jego osobie” (KKK 1120), by przyczynić się do uświęcania człowieka. Zatem nie jakkolwiek człowiek ma decydować o udzielaniu sakramentów, lecz szafarz, który tworzy „więź sakramentalną, która łączy czynność liturgiczną z tym, co powiedzieli i uczynili Apostołowie, a przez nich z tym, co powiedział i uczynił Chrystus – źródło i fundament sakramentów” (KKK 1120). Nauka ta ma oczywiście konsekwencje duszpasterskie, również w odniesieniu do osób z niepełnosprawnością intelektualną, o których będzie mowa poniżej.

SAKRAMENT BIERZMOWANIA – SAKRAMENTEM DOJRZEWANIA CHRZEŚCIJAŃSKIEGO

Według *Katechizmu Kościoła Katolickiego* sakramenty dzieli się na trzy grupy: sakramenty inicjacji chrześcijańskiej, uzdrowienia i służby komunii. W naszym opracowaniu pragniemy omówić kwestię przygotowania osób z niepełnosprawnością intelektualną do sakramentu bierzmowania, jako jednego z sakramentów inicjacji chrześcijańskiej.

Dość powszechnie przyjęło się określać sakrament bierzmowania jako sakrament dojrzałości chrześcijańskiej. W jednym z „katechizmów bierzmowanych” czytamy, że „bierzmowanie określamy także mianem: sakramentu dojrzałości chrześcijańskiej (udzielany jest bowiem temu, kto powinien zdawać sobie sprawę, co to znaczy być świadomym i wzorowym chrześcijaninem)”¹⁶.

Samo określenie „sakrament dojrzałości chrześcijańskiej” jest uproszczeniem, które – przeniesione na praktykę duszpasterską – powoduje pewne nieporozumienia. Domaga się bowiem wyjaśnienia, które podaje *Katechizm Kościoła Katolickiego*: „jeżeli mówi się czasem o bierzmowaniu jako o *sakramencie dojrzałości chrześci-*

¹⁵ Por. tamże.

¹⁶ *Sakrament bierzmowania. Katechizm*, oprac. I.S. Bruski, Olsztyn 2003, s. 27, 28.

jańskiej, to nie należy jednak mylić dojrzałego wieku wiary z dojrzałym wiekiem rozwoju naturalnego” (KKK 1308). Stąd ważnym zagadnieniem dotyczącym sakramentu bierzmowania stał się wiek, jaki należy uznać za właściwy do jego udzielania¹⁷. Przyjęta praktyka, zalecana przez II Polski Synod Plenarny, wyznaczyła ten wiek na trzecią klasę gimnazjum, czyli na około 16. rok życia¹⁸.

Pojęcie dojrzałości jest kluczowe w refleksji nad sakramentem bierzmowania. Należy się bowiem zastanowić, jak rozumieć ową „dojrzałość”, gdyż ona jest decydująca przy podjęciu zagadnienia przyjęcia tego sakramentu przez osoby z niepełnosprawnością intelektualną. Jak pokonać trudność, jaką jest rozumienie dojrzałości, kiedy w odniesieniu do osób z niepełnosprawnością intelektualną trudno mówić o dojrzałości w klasycznym rozumieniu tego pojęcia.

Z dyskusji na temat sakramentu bierzmowania, którą przedstawił Marian Pastuszko, wynika, że sakrament bierzmowania należy rozumieć jako początek pewnej drogi, a nie koniec. Mówiąc o sakramencie bierzmowania jako sakramencie dojrzałości chrześcijańskiej należy go rozumieć jako sakrament, który na drodze tej dojrzałości ma umacniać, wspierać „szczególną łaską”¹⁹.

Idąc za myślą Tomasza z Akwinu, wspomniany autor pisze, że

w życiu stwierdzamy istnienie warunków zwyczajnych oraz wyjątkowych. Sakrament chrztu powoduje duchowe odrodzenie, udoskonala w tym, co dotyczy zwyczajnego życia chrześcijańskiego. Bierzmowanie zaś, w którym jest dawany Duch Święty, doskonali w tym, co jest najtrudniejsze w życiu, to jest do wyznawania Chrystusa nawet w przypadku zagrożenia prześladowaniem. Chrzt jest dawany przeciwko grzechowi pierwotnemu i aktualnemu. Bierzmowanie, jako sakrament dojrzałości chrześcijańskiej, służy przeciwko brakowi siły w wyznawcach Chrystusa, a więc jest przeciw słabości²⁰.

Daje się zauważyć pewien dynamizm wypływający z bierzmowania. Dynamizm, który sprawia, że jednorazowe przyjęcie tego sakramentu ma spowodować skutki na całe życie. W efekcie owa dojrzałość, niezwiązana z wiekiem fizycznym, powinna być rozumiana jako dojrzewanie do zadań, które z przyjęcia tego sakramentu wypływają. Oddaje to myśl Jana Pawła II z *Listu do młodych*, w którym czytamy, że „człowiek zostaje wewnętrznie przeprowadzony ręką Ducha Świętego od życia wedle przykazań do życia w świadomości daru”²¹. List ten, w którym papież zajmuje się młodością jako czasem dojrzewania, wyraźnie wskazuje na fakt, że rozwój i dojrzewanie możliwe są tylko mocą Ducha Świętego, który pełni

¹⁷ Por. M. Pastuszko, *Sakrament bierzmowania (kanony 879–896)*, Kielce 2005, s. 325–352.

¹⁸ Por. *Liturgia Kościoła po Soborze Watykańskim II*, w: *II Polski Synod Plenarny (1991–1999)*, Poznań 2001, pkt. 112.

¹⁹ Zob. M. Pastuszko, *Sakrament bierzmowania...*, s. 20–24.

²⁰ Tamże, s. 21.

²¹ Jan Paweł II, *List do młodych z okazji Międzynarodowego Roku Młodości 1985*, tekst polski Wrocław 2005, nr 8.

rolę Przewodnika ku dojrzałości. Dynamizm dojrzałości polega na nieustannym rozwoju, jako że dojrzałość to coś, co zdobywa się nieustannie.

W tym świetle należałoby powiedzieć, że dojrzałość to proces trwający przez całe życie. A zatem lepiej byłoby użyć określenia „dojrzewanie”, a sakrament bierzmowania nazwać sakramentem dojrzewania chrześcijańskiego, przez który chrześcijanin umacniany darami Ducha Świętego podąża ku dojrzałości, jaką jest świętość, której sprawcą jest Duch Święty. Jest to powrót do myśli o katechezie, która jest wychowaniem w wierze „w celu wprowadzenia wierzących w pełnię życia chrześcijańskiego” (KKK 5).

SAKRAMENTY W ŻYCIU NIEPEŁNOSPRAWNYCH

Pod pojęciem osoby z niepełnosprawnością umysłową rozumiemy osobę z wyraźnym obniżeniem ogólnego poziomu sprawności intelektualnej i możliwości zachowania przystosowawczego względem przyjętej normy²². Czasem w literaturze fachowej mowa o niedorozwoju umysłowym, przez który rozumie się obniżenie ogólnej sprawności intelektualnej w stosunku do przyjętej normy²³. Fakt niepełnosprawności nie przekreśla jednak wartości tych osób. „Dzieci upośledzone nawet w stopniu głębokim można nie tylko wychować, ale i nauczyć”²⁴. Rozwój pedagogiki specjalnej, oligofrenopedagogiki²⁵, sprawił, że osoby te znajdują swoje miejsce w społeczeństwie. Nowa sytuacja umożliwia docenienie godności osób z niepełnosprawnością, w tym również z niepełnosprawnością intelektualną²⁶.

Kościół od wieków zajmował się osobami z niepełnosprawnością intelektualną. Chrześcijaństwo miało duży wpływ na kształtowanie się pewnej postawy wobec osób z niepełnosprawnością. Duże zasługi w tej dziedzinie ma chociażby św. Wincenty à Paulo²⁷. Nie można jednak sprowadzić troski o niepełnosprawnych do opieki nad nimi. Należy zapytać o ich miejsce w Kościele, do którego każdy ochrzczony jest włączony przez sakrament chrztu (KPK kan. 204). To miejsce przynależy też osobom z niepełnosprawnością umysłową. Ze względu jednak na ich szczególną sytuację życiową, wynikającą z niepełnosprawności intelektualnej, trzeba zastanowić się, w jaki sposób mogą takie osoby zaznaczyć swoje miejsce we wspólnocie Kościoła i jak realizować swoje zadania oraz obowiązki.

²² Por. J. Lausch-Żuk, *Pedagogika osób z umiarkowanym, znacznym i głębokim upośledzeniem umysłowym*, w: *Pedagogika specjalna*, red. W. Dykcik, Poznań 2006⁶, s. 149.

²³ Por. J. Wyczesany, *Pedagogika osób z lekkim upośledzeniem umysłowym*, w: *Pedagogika specjalna...*, s. 138.

²⁴ Z. Sękowska, *Wprowadzenie do pedagogiki specjalnej*, Warszawa 2001, s. 227.

²⁵ Oligofrenopedagogika – dziedzina pedagogiki specjalnej, która zajmuje się osobami z niepełnosprawnością intelektualną.

²⁶ Por. W. Dykcik, *Wprowadzenie w przedmiot pedagogiki specjalnej jako nauki*, w: *Pedagogika specjalna...*, s. 25.

²⁷ Por. Z. Sękowska, *Wprowadzenie do pedagogiki...*, s. 16.

Zgodnie z definicją, „niepełnosprawną jest osoba, której stan fizyczny lub/i psychiczny trwale lub okresowo utrudnia, ogranicza albo uniemożliwia wypełnianie obowiązków życiowych i ról społecznych zgodnie z normami prawnymi i społecznymi”²⁸. Wynika z tego, że do tych osób trzeba szczególnego odniesienia i należy liczyć się z ich ograniczeniami, które spowodowane są niepełnosprawnością. Ograniczenia te jednak nie mogą stanowić przeszkody w ich funkcjonowaniu w społeczności Kościoła.

Osoby niepełnosprawne mają prawo do sakramentów (zob. KPK kan. 213), dlatego należy dołożyć wszelkich starań, aby umożliwić im korzystanie z tych dóbr. Jakimi zatem kierować się kryteriami, aby – zachowując wartość sakramentu – dać możliwość pełnego korzystania z tego daru tym, którzy doświadczeni są jakimiś ograniczeniami. Zagadnienie to podejmował już autor w swoich publikacjach²⁹, dlatego można się do nich odnieść, uzupełniając niektóre aspekty.

Kryteria te można podzielić na teologiczne i pedagogiczne. W kryteriach teologicznych należy podkreślić rolę i znaczenie sakramentów w życiu każdego człowieka. W nich człowiek spotyka się z Chrystusem i przez nie dokonuje się jego uświęcenie i oddanie czci Bogu (por. KKK 1123). Oczywiście dokonuje się to na poziomie ich świadomości, czasem nawet ograniczonej, jednak nie poziom świadomości jest tu najważniejszy, ale działania samego Chrystusa (por. KKK 1127).

Zgodnie z nauką Kościoła,

uczestnictwo w Boskiej naturze, które ludzie otrzymują w darze przez łaskę Chrystusa, objawia pewną analogię do powstania, rozwoju i wzrostu życia naturalnego. Wierni odrodzeni przez chrzest, zostają umocnieni przez sakrament bierzmowania, a w Eucharystii otrzymują pokarm życia wiecznego. W ten sposób przez sakramenty wtajemniczenia chrześcijańskiego w coraz większym stopniu osiągają skarby życia Bożego i postępują w kierunku doskonałej miłości (KKK 1212).

Nawet ograniczenia wynikające z niepełnosprawności intelektualnej nie są przeszkodą dla działania łaski, bo *dla Boga nie ma nic niemożliwego* (Łk 1,37).

Przez sakramenty dokonuje się umocnienie tych ludzi na drodze ich rozwoju. Należy w tym miejscu odwołać się do znawcy pedagogiki specjalnej w Polsce Władysława Dykcika, który uważa, że

w ocenie możliwości rozwojowych i edukacyjnych osób traktowanych podmiotowo i przedmiotowo nie uwzględnia się już stosowanych kiedyś kryteriów wyćwiczalności, wyuczalności i wychowalności, gdyż straciły one współcześnie swój sens

²⁸ W. Dykcik, *Wprowadzenie w przedmiot pedagogiki specjalnej...*, s. 15.

²⁹ Por. K. Sosna, *Kryteria przygotowania do sakramentów inicjacji chrześcijańskiej osób niepełnosprawnych umysłowo*, „Katecheta” 7–8 (2002), s. 109–112; *Problematyka osób niepełnosprawnych we współczesnych podręcznikach katechetycznych*, „Studia Pastoralne” 2 (2005), s. 98–106.

i znaczenie prognostyczno-pedagogiczne i społeczne. Granice rozwoju możliwości tych procesów zarówno w działaniu praktycznym, jak i naukowo-poznawczym są umowne. Edukacja specjalna oparta jest na optymistycznych założeniach, że można i trzeba uczyć się bez granic, aby wiedzieć, aby działać, aby wspólnie żyć i być zadowolonym z udanego życia³⁰.

Za tym pedagogicznym optymizmem powinien podążyć i optymizm duszpasterski, który widząc możliwości rozwojowe, nie blokuje drogi do sakramentów, opierając się na starych, zdezaktualizowanych poglądach na temat rozwoju osób z niepełnosprawnością intelektualną³¹.

Wiele osób z niepełnosprawnością intelektualną ma potrzebę doświadczania poczucia własnej wartości. Objawia się to m.in. w chęci uczestniczenia w życiu społecznym, na wzór innych. Ponieważ te możliwości są jednak ograniczone, dlatego poszukuje się miejsca dla tych osób w społeczeństwie przez umożliwienie im uczęszczania do szkoły integracyjnej, zdobycia wykształcenia, a nawet zawodu³².

W zakresie poszukiwania miejsca w życiu społecznym istnieją duże możliwości w związku z sakramentami. Możliwość przystępowania do sakramentów sprawia, że osoby niepełnosprawne nie czują się odrzucone, nie doświadczają tego, że są na marginesie, ale mają poczucie, że w pełni uczestniczą w życiu wspólnoty, w jakiej przecież przyszło im żyć, przez co wzrasta ich poczucie własnej wartości. Można zatem mówić o dokonującym się w ten sposób procesie socjalizacji, który ma duże znaczenie dla kształtowania się osobowości i rozwoju osobistego każdego człowieka.

Innym kryterium pedagogicznym jest wymiar terapeutyczno-rehabilitacyjny. Krzysztof Lausch, podejmując ten problem, wskazuje na znaczenie powyższego aspektu. Ważną sprawą jest według niego to, aby człowiek z niepełnosprawnością intelektualną mógł „doświadczyc poczucia, że jest kochany i że sam może kochać”³³. Dlaczego wskazuje na taki kontekst wymiaru terapeutyczno-rehabilitacyjnego? Można stwierdzić, że celem rehabilitacji jest umożliwienie samodzielnego życia w społeczeństwie na takim poziomie, na jaki pozwalają warunki życiowe danej osoby³⁴. W takim przypadku osoba z niepełnosprawnością intelektualną ma znaleźć swoje miejsce w społeczeństwie, czuć się w nim dobrze, mieć poczucie własnej wartości i świadomość, że jest akceptowana. Na podobnym poziomie można mówić o rehabilitacji w sensie religijnym³⁵. Dobitym potwierdze-

³⁰ *Wprowadzenie w przedmiot pedagogiki specjalnej...*, s. 27.

³¹ Por. K. Lausch, *Teoretyczne podstawy katechizacji osób głębiej upośledzonych umysłowo*, Warszawa 1987, s. 26.

³² Por. O. Speck, *Niepełnosprawni w społeczeństwie. Podstawy ortopedagogiki*, tłum. polskie W. Seidler, A. Skrzypek, D. Gaczka, D. Szarkowska, Gdańsk 2005.

³³ *Teoretyczne podstawy katechizacji osób...*, s. 144.

³⁴ Por. W. Dykcik, *Zakres i przedmiot zainteresowań pedagogiki specjalnej*, w: *Pedagogika specjalna...*, 68.

³⁵ Por. K. Sosna, *Terapeutyczno-rehabilitacyjny wymiar katechezy specjalnej*, w: *W drodze do zrozumienia i wiary. Katecheza osób szczególnie troski*, Kraków 2007, s. 39–42.

niem tego są słowa wyjęte z uchwał I Synodu Diecezji Katowickiej. Czytamy tam mianowicie, że rehabilitacja „ma na celu usprawnienie fizycznych i psychicznych funkcji człowieka poszkodowanego losem, tak aby był w miarę swoich możliwości pełnowartościowym członkiem społeczeństwa świeckiego i społeczności świętych, tj. Kościoła”³⁶. Sakramenty są przejawem życia rzeczywistnianego w społeczności Kościoła. Stanowią więc one szansę faktycznego doświadczenia przynależności do takiej wspólnoty, życia w niej i posiadania w niej własnego miejsca. Pozbawienie osób niepełnosprawnych takiej możliwości byłoby przekreśleniem tej szansy, jaką daje życie sakramentalne.

Skoro sakramenty możemy nazwać narzędziami zbawienia rzeczywistnianego w szczególnych sytuacjach ludzkiego życia³⁷, to niewątpliwie są też takimi narzędziami w przypadku osób z niepełnosprawnością intelektualną, które zaliczamy do kategorii osób w „szczególnych sytuacjach edukacyjnych”³⁸. Sakramenty mają dać tym osobom szczególną łaskę, by w stanie, w jakim przyszło im żyć, w swojej niepełnosprawności, mogły realizować własną drogę świętości.

Jan Paweł II w *Liście do młodych* wymienia osoby, które przeżywają trudności wynikające ze szczególnej sytuacji życiowej. Czyni to wtedy, gdy stwierdza: „W sposób szczególny te zasadnicze pytania stawiają sobie ci Wasi rówieśnicy, których życie od młodości obciążone jest cierpieniem: jakimś brakiem fizycznym, jakimś niedorozwojem, upośledzeniem czy ograniczeniem, trudną sytuacją rodzinną albo społeczną”³⁹. Widać więc jasno, że osoby niepełnosprawne potrzebują wsparcia łaski na szczególną ich sytuację życiową.

SAKRAMENT BIERZMOWANIA W ŻYCIU NIEPEŁNOSPRAWNYCH UMYSŁOWO

Podejmując zagadnienie sakramentu bierzmowania osób z niepełnosprawnością intelektualną, warto odwołać się do wspomnianego wcześniej I Synodu Diecezji Katowickiej. W jego uchwałach czytamy, że

dzieci upośledzone umysłowo mogą być dopuszczone do bierzmowania pod tymi samymi warunkami, które są wymagane do chrztu św. (jeśli przyjmują chrzest poza okresem niemowlęcym). Przygotowują się one do bierzmowania w ramach specjalnej katechezy lub indywidualnie. Dzieci upośledzone mogą przyjąć sakrament bierzmowania we właściwym czasie (jak dzieci zdrowe), niezależnie od stopnia osiągniętej dojrzałości duchowej⁴⁰.

³⁶ *Wiara, modlitwa i życie w Kościele katowickim. Uchwały I Synodu Diecezji Katowickiej*, Katowice–Rzym 1976, s. 195.

³⁷ Por. G. Koch, *Sakramentologia – zbawienie...*, s. 90.

³⁸ Zob. K. Sosna, *Terapeutyczno-rehabilitacyjny wymiar...*, s. 25.

³⁹ Jan Paweł II, *List do młodych...*, nr 3.

⁴⁰ *Wiara, modlitwa i życie w Kościele katowickim...*, s. 206.

Są to jasne wskazówki co do bierzmowania osób z niepełnosprawnością umysłową. Po pierwsze należy te osoby przygotować do sakramentu bierzmowania i umożliwić im przystąpienie do niego. Stanowi to zresztą potwierdzenie praw zapisanych w *Kodeksie Prawa Kanonicznego*. Czytamy tam bowiem, że „z racji odrodzenia w Chrystusie wszyscy wierni są równi co do godności i działania, na skutek czego każdy, zgodnie z własną pozycją i zadaniem, współpracuje w budowaniu Ciała Chrystusowego” (KPK kan. 208).

Warto jeszcze wskazać na jedno ważne stwierdzenie Kodeksu, które podkreśla, że „wierni mają prawo otrzymywać pomoce od swoich pasterzy z duchowych dóbr Kościoła, zwłaszcza zaś słowa Bożego i sakramentów” (KPK kan. 213). Zdanie to stanowi punkt wyjścia do inicjowania konkretnych działań duszpasterskich, o których będzie mowa poniżej.

W niniejszym artykule nie podejmujemy problemu osób z niepełnosprawnością głęboką, ponieważ wymaga on osobnej analizy, umożliwiającej określenie zasad, którymi należy się kierować przy dopuszczaniu do korzystania z sakramentów przez takie osoby. Wskazujemy jedynie na zasady ogólne, jakie powinny być stosowane w praktyce duszpasterskiej. Z zasad tych wypada po pierwsze podkreślić tę, która przyznaje, iż osoby z niepełnosprawnością intelektualną, jako członkowie Kościoła, mają prawo również do sakramentu bierzmowania. Nie należy więc zadawać pytania, czy trzeba takie osoby przygotowywać do bierzmowania, lecz należy pytać, jak te osoby przygotować. Odpowiedź na takie pytanie będzie przedmiotem zarysowanych poniżej propozycji duszpasterskich.

Teologicznym uzasadnieniem konieczności udzielania sakramentu bierzmowania osobom z niepełnosprawnością intelektualną jest samo znaczenie tego sakramentu. Należy na niego patrzeć w kontekście inicjacji chrześcijańskiej, bowiem – jak zaznacza Bogusław Nadolski – „współczesna teologia bierzmowania opiera się na wewnętrznej jedności sakramentów wtajemniczenia chrześcijańskiego”⁴¹. Podkreślając znaczenie jedności sakramentów inicjacji chrześcijańskiej, zauważa on dalej, że „chrzest i bierzmowanie stanowią jakby dwa oblicza jednego misterium. Chrzest przedstawia przejście – Paschę, przejście przez śmierć, jest zanurzeniem. Bierzmowanie natomiast posiada oblicze światła, życie Chrystusa Zmartwychwstałego”⁴². Biorąc pod uwagę inne aspekty teologii bierzmowania⁴³, należy stwierdzić, że jest koniecznością przyjęcie bierzmowania. Ograniczenia wynikające ze szczególnej sytuacji człowieka z niepełnosprawnością intelektualną nie mogą stanowić w tym względzie żadnej przeszkody.

Kościół zaleca, aby każdy ochrzczony przyjął sakrament bierzmowania (por. KPK kan. 889, par. 1; KKK 1306). Zalecenie to wypływa z ekonomii sakramentalnej.

⁴¹ *Liturgika*, t. 3: *Sakramenty, sakramentalia, błogosławieństwa*, Poznań 1992, s. 75.

⁴² Tamże.

⁴³ Por. tamże, s. 76, 77.

Zgodnie z nauką Kościoła, „ten sakrament [bierzmowania – dop. KS] potwierdza chrzest i równocześnie umacnia łaskę sakramentalną” (KKK 1289). Ponieważ mowa jest ciągle o osobach z niepełnosprawnością intelektualną, które zostały ochrzczone, to naturalną konsekwencją jest ich bierzmowanie. W ujęciu personalnym ten sakrament ma mieć w ich życiu szczególne znaczenie, wynikające z jego szczególnego charakteru. Osoby z jakąkolwiek niepełnosprawnością doświadczoną są w swoim życiu trudnościami, problemami, które są konsekwencją ich sytuacji, a nawet cierpieniem. „Niepełnosprawność oznacza wszelkie ograniczenie lub brak możliwości wykonywania czynności na poziomie uważnym za normalny dla człowieka”⁴⁴. To musi wiązać się z cierpieniem na płaszczyźnie fizycznej lub psychicznej. Zatem osoby te potrzebują szczególnego wsparcia. Marian Pastuszko, powołując się na św. Tomasza z Akwinu, pisze, że „chrzest jest dawany przeciwko grzechowi pierwotnemu i aktualnemu. Bierzmowanie, jako sakrament dojrzałości chrześcijańskiej, służy przeciwko brakowi siły w wyznawcach Chrystusa, a więc przeciw słabości”⁴⁵.

Wspomniany autor sugeruje, że chodzi o słabości natury religijnej⁴⁶. Wydaje się jednak, że można tak zarysowane pojęcie rozszerzyć.

Niepełnosprawność człowieka – wywołana uszkodzeniem ciała lub przewlekłą chorobą – może powodować dysfunkcyjność organizmu, niepełnosprawność psychiczną, słabszą, mniejszą sprawność społeczną. Może stanowić predyspozycję do stwarzania sytuacji problemowych, które z kolei oznaczają brak zgodności między możliwościami człowieka a stawianymi mu przez otoczenie wymaganiami. Uświadomienie sobie tych trudności to problem życiowy osoby niepełnosprawnej⁴⁷.

Dotyczy to również osób z niepełnosprawnością intelektualną. Obserwując takie osoby, należy zauważyć, że istnieje pewna gama problemów, wobec których pozostają one niejako bezradne⁴⁸, którym same nie poddają, dlatego potrzebują wsparcia.

Skoro „łaska sakramentalna jest łaską Ducha Świętego, udzieloną przez Chrystusa i właściwą każdemu sakramentowi, [skoro] Duch uzdrowia i przemienia tych, którzy go przyjmują, upodabniając ich do Syna Bożego” (KKK 1129), to osoby z niepełnosprawnością intelektualną mają również prawo do takiego umocnienia sakramentalnego, podobnie jak wszyscy wierni (por. KPK kan. 213).

⁴⁴ Z. Sękowska, *Wprowadzenie do pedagogiki...*, s. 14.

⁴⁵ M. Pastuszko, *Sakrament bierzmowania...*, s. 21.

⁴⁶ Por. tamże, s. 21, 22.

⁴⁷ W. Dykcik, *Wprowadzenie w przedmiot pedagogiki specjalnej...*, s. 15.

⁴⁸ Por. Z. Sękowska, *Wprowadzenie do pedagogiki...*, s. 26.

WNIOSKI PASTORALNE

Z podjętej problematyki wypływają wnioski duszpasterskie. Pierwszym jest oczywiście ten, aby nie zamykać drogi do możliwości uczestniczenia w życiu sakramentalnym osobom z niepełnosprawnością intelektualną. Wynika to bowiem z nauczania Kościoła oraz oczekiwań tych osób i ich rodzin. Oczekiwań tych nie wolno lekceważyć. Nie powinniśmy zatem stawiać pytania, „czy dopuszczać do sakramentu bierzmowania osoby z niepełnosprawnością intelektualną”, tylko „jak do tego sakramentu doprowadzić”.

Inne zagadnienia, jak np.: wiek przyjmujących bierzmowanie, formy przygotowania, relacja dojrzałości duchowej do biologicznej i psychicznej, świadomość przyjmujących sakrament bierzmowania, wzbudzają w praktyce duszpasterskiej pewne trudności odnoszące się do procesu przygotowania, a nawet niekiedy stają u podstaw niedopuszczania do sakramentu bierzmowania⁴⁹.

Kwestię dotyczącą wieku rozstrzyga prawo kanoniczne, które jasno określa, że jest nim wiek rozeznania (zob. KPK kan. 891). Zgodnie z prawem (por. KPK kan. 891) przyjęła się w Polsce praktyka udzielania sakramentu bierzmowania młodzieży starszej, a zgodnie z zaleceniami II Synodu Plenarnego uściślono ten wiek na trzecią klasę gimnazjum⁵⁰. W odniesieniu do niepełnosprawnych można stosować to rozwiązanie ogólne, odnoszące się do wieku, choć niekiedy rodzi się słuszne pytanie co do świadomości posiadanej przez niepełnosprawnych rówieśników, jak też do ich dojrzałości, która w pewnych przypadkach może nie osiągać takiego stopnia, jakim się odznaczają osoby będące w normie intelektualnej.

Wydaje się, że słuszne rozwiązanie płynie z *Katechizmu Kościoła Katolickiego*, który poucza, że „jeśli mówi się o bierzmowaniu jako *sakramencie dojrzałości chrześcijańskiej*, to nie należy [...] mylić dojrzałego wieku wiary z dojrzałym wiekiem rozwoju naturalnego” (KKK 1308). Dojrzałość zatem jest pojęciem bardziej złożonym. Powinno się mówić raczej o dojrzewaniu w wierze, bo jest to zjawisko dynamiczne i faktycznie trwające przez całe życie⁵¹. Omawiany sakrament ma więc być wsparciem na drodze dojrzewania. Procesowi zaś dojrzewania podlegają także osoby z niepełnosprawnością intelektualną, choć dojrzewanie przebiega u nich zdecydowanie inaczej niż u osób w normie, również w zakresie wiary. Konieczna jest więc świadomość duszpasterzy w tym zakresie, by to dojrzewanie chcieli i potrafili właściwie dostrzec i wspierać.

⁴⁹ Przypadki takie potwierdzają w rozmowach katecheci. Na temat analogicznych trudności w przygotowaniu do Pierwszej Komunii św. pisze D. Jucha, *Sakrament pokuty oraz I Komunia święta...*, s. 353.

⁵⁰ Por. *Liturgia Kościoła po Soborze Watykańskim II*, w: *II Polski Synod Plenarny (1991–1999)*, Poznań 2001, pkt.112.

⁵¹ Por. C. Czapów, *Dojrzewanie*, w: *Encyklopedia pedagogiczna*, red. W. Pomykało, Warszawa 1997, s. 115.

Należy pamiętać, że dojrzałość w odniesieniu do osób z niepełnosprawnością intelektualną ma inny wymiar. Przede wszystkim nie wolno jej kojarzyć ze zdolnościami intelektualnymi, bo te są ograniczone. Natomiast warto docenić emocjonalność, która w życiu człowieka nie odgrywa mniejszej roli niż intelekt. Dlatego przygotowanie do bierzmowania powinno mocniej akcentować sferę emocjonalną.

Krzysztof Lausch, pisząc o przygotowaniu osób z niepełnosprawnością intelektualną, zauważa, że „powinni poznać Jezusa Chrystusa jako swego Pana i Brata, powinni poprzez uczestnictwo w sakramentach świętych mieć możliwość doświadczenia Jego bliskości przy sobie, powinni mieć poczucie duchowej wspólnoty z Jego Osobą”⁵². To zaś jest najbardziej dostrzegalne u tych osób właśnie w sferze emocjonalnej. Chętnie chodzą one np. do kościoła, ponieważ tam czują się dobrze, sprawia im to radość i po swojemu jakoś wiedzą, że tam spotykają Pana Jezusa. Natomiast nie wolno zapominać, że „osoby upośledzone umysłowo – zwłaszcza głębiej – bardzo często pozostają (przynajmniej w niektórych zakresach) na etapie rozwoju małego dziecka”⁵³.

Wskazówką dla nas powinien być dokument, poświęcony wczesnej Komunii św.⁵⁴ U zarania XX wieku wyznaczał on nowy kierunek pobożności eucharystycznej, otwierał drogę dzieciom do Eucharystii i podawał zasady, jakimi należy się kierować w przygotowaniu dzieci do pełnego w niej udziału. Dokument ten, zarysowując podstawy teologiczne, dawał zarazem praktyczne wskazówki do takiego przygotowania⁵⁵. Szczególnie cenna jest krytyka zawyżania wieku dzieci przystępujących do Pierwszej Komunii św.⁵⁶ Autor niniejszego opracowania dokonał pewnej adaptacji tego dokumentu w odniesieniu do dzieci z niepełnosprawnością intelektualną⁵⁷. Może należałoby dokonać analogicznie takiej adaptacji dotyczącej przygotowania do sakramentu bierzmowania.

Jak wykazuje praktyka, osoby z niepełnosprawnością intelektualną wymagają opieki, gdyż ich samodzielność w wielu wypadkach jest ograniczona. Opiekują się nimi najczęściej rodzice, rodzeństwo lub inne osoby. Wszyscy oni podejmują ważne decyzje w imieniu i za swoich podopiecznych, dotyczące np. zdrowia czy bezpieczeństwa. Podobnie powinno być również w życiu

⁵² *Teoretyczne podstawy katechizacji osób...*, s. 144, 145.

⁵³ Tamże, s. 146.

⁵⁴ Por. Kongregacja dla Spraw Sakramentów Świętych, Dekret *Quam singulari* o wcześniejszym dopuszczeniu dzieci do Pierwszej Komunii Świętej (8 VIII 1910), w: *Eucharystia w wypowiedziach papieży i innych dokumentach Stolicy Apostolskiej XX*, wyboru dokonał i komentarzem zaopatrzył ks. Romuald Rak, Londyn 1987, s. 37–44.

⁵⁵ Por. tamże, s. 40–44.

⁵⁶ Por. tamże, s. 39, 40.

⁵⁷ Por. K. Sosna, *Przygotowanie do Komunii świętej osób niepełnosprawnych umysłowo w świetle dokumentu „Quam singulari”*, w: *Eucharystia – pokuta i pojednanie w katechezie*, red. J. Stala, Kielce 2007, s. 235–244.

religijnym. Ponieważ sakramenty są dobrami Kościoła (por. KKK 1117–1121), przyjmowane być winny w wierze Kościoła (por. KKK 1253). Chrztost dzieci, o który proszą rodzice, zostaje udzielony dzieciom w wierze Kościoła, by zaś „mogła rozwijać się łaska chrztu, ważna jest pomoc rodziców” (KKK 1255). Również o sakrament bierzmowania mogliby więc prosić rodzice dla dzieci z niepełnosprawnością umysłową (jako że one nie mogą tego uczynić same), aby i one mogły doświadczyć „wzrostu pogłębienia łaski chrzcielnej” (KKK 1303), by mogło się dokonać dopełnienie chrztu (por. KKK1304).

Jest to aspekt o tyle ważny, że dla rodziców, dla których obecność w rodzinie dziecka z niepełnosprawnością intelektualną jest trudnym doświadczeniem, otwarcie drogi do sakramentu bierzmowania jest świadectwem, że ich dzieci mają swoje miejsce w Kościele, jak czytamy w dokumentach I Synodu Diecezji Katowickiej, że są „w miarę swoich możliwości pełnowartościowymi członkami społeczeństwa świeckiego i społeczności świętych, tj. Kościoła”⁵⁸.

* * *

W praktyce duszpasterskiej wiele miejsca poświęcono przygotowaniu osób z niepełnosprawnością intelektualną, o czym świadczą liczne publikacje⁵⁹. Brakuje natomiast pogłębionego studium poświęconego przygotowaniu tych osób do sakramentu bierzmowania. Niniejsze opracowanie ma być przyczynkiem do podjęcia głębszej refleksji nad tym zagadnieniem i wspomoczenia w ten sposób katechetów w przygotowaniu osób z niepełnosprawnością intelektualną do sakramentu bierzmowania.

DAS SAKRAMENT DER FIRMUNG BEI GEISTIG BEHINDERTEN

Zusammenfassung

Die Sakramente spielen im Kirchenleben eine besondere Rolle und können aus dogmatischer und pastoraler Sicht betrachtet werden. In der Katechese wird der Schwerpunkt darauf gelegt, auf den Empfang der Sakramente vorzubereiten. Im Schulunterricht stehen die Sakramente der christlichen Initiation und die Vorbereitung auf die Buße und die Versöhnung im Vordergrund. Die übrigen Sakramente sind Gegenstand der in vielfältiger Weise durchgeführten Erwachsenenkatechese.

Es ist von Bedeutung, auch geistig Behinderte auf den Sakramentempfang vorzubereiten. In der Katechese wird ein großer Wert darauf gelegt, die geistig Behinderten vor allem auf das Sakrament der Eucharistie und Buße vorzubereiten. Es sei jedoch zu überlegen,

⁵⁸ *Wiara, modlitwa i życie w Kościele katowickim...*, s. 195.

⁵⁹ Por. K. Lausch, *Wychowanie religijne dzieci z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu głębokim oraz ich przygotowanie do przyjęcia sakramentów świętych*, „Oligokatecheza” 1 (2004), s. 13–17; K. Sosna, *Kryteria przygotowania do sakramentów...*, s. 109–112.

diese Personen auch auf den Empfang der Firmung vorzubereiten. Vor diesem Hintergrund ist es notwendig, sich die Bedeutung dieses Sakraments im Leben der geistig Behinderten bewusztzumachen und entsprechende Arbeitsmethoden bereitzustellen.

Słowa kluczowe: dojrzałość, sakrament, sakrament bierzmowania, spotkanie z Bogiem

Schlüsselwörter: Firmung, Reife, Sakrament, Treffen mit Gott